

Reconquista jako přežívající konstrukt španělské nacionální historiografie?

TADEÁŠ VALA

Katedra filosofie a religionistiky, Filozofická fakulta, Univerzita Pardubice
Katedra Politologie, Filozofická fakulta, Univerzita Hradec Králové

The text is a part of a larger research project of doctoral thesis focused on interreligious relations on the Iberian Peninsula in the Middle Ages. Specifically, the relationships between Christians and Muslims (and partly Jews) in the northern Christian kingdoms of the peninsula during of two phenomena – Convivencia and Reconquista. Both terms are important to understand interreligious relations on the peninsula in the Middle Ages and to understand how modern and contemporary researchers approach the issue. The article focuses on the problematic term “reconquista” and on the one hand, how the idea of re-conquest was treated by Christian authors in the Middle Ages and on the other hand how the term was and is interpreted by modern scholars. The article doesn't aim to clarify what reconquista is or isn't, but to point out the issues, simplifications and stereotypes that have persisted in the treatment of this term to this day.

Key words: Reconquista, Al-Andalus, Medieval studies, Hispanic studies, interreligious relationships

Španělsko“' před příchodem islámu

Pyrenejský poloostrov byl ještě před příchodem muslimů etnicky i nábožensky pluralitní a opakovaně zde docházelo k válečným střetům i následnému mísení původních obyvatel s příchozími dobyvateli. Na této situaci se nic nezměnilo po celou dobu středověku. Tento „dlouhý historický proces zaznamenal Féničany, Kelty, Řeky, Kartagince, Římany, Góty, Araby a Franky, kteří se střetávali s domorodými národy kvůli snaze kontro-

lovat poloostrov“ (Keay 1988, 8). Před příchodem Římanů byli nejrozšířenějším obyvatelstvem poloostrova Keltiberové či Iberokelti – smíšené etnikum místních Iberů a Keltů, kteří přicházeli přes Pyreneje z Galie (Richardson 2004, 16–17). Římané, kteří krátce před začátkem našeho letopočtu dobyli *Hispánii* – jak nazývali oblasti Pyrenejského poloostrova – s sebou následně přinesli i křesťanství. V prvních staletích po Kristu tak dochází ke smísení Keltiberů s Římany – Iberoromá-

1 V době, na kterou se článek zaměřuje a o které se vedou diskuze mezi medievalisty a hispanisty, Španělsko jako stát či národnost nebo jako území neexistovalo. Správně historicky o Španělsku můžeme mluvit až od spojení Kastilie a Aragonu a dobytí Granady za panování Isabely Kastilské (1474–1504) a jejího chotě Ferdinanda II. Aragonského (1479–1516) na konci 15. století, čímž došlo k vytvoření jednotného Španělska. Použití termínu Španělsko pro oblasti Pyrenejského poloostrova v době středověku či antiky je proto ahistorický zjednodušující termín. Navíc je toto geografické označení problematické, neboť oblasti středověkého Španělska obsahovaly i území celého dnešního státu Portugalsko a Gibraltar, nejenom současného Španělska. Když se tedy mluví o středověkém křesťanském nebo muslimském Španělsku, jsou myšleny oblasti, které se shodují s územím celého Pyrenejského poloostrova (popřípadě i Baleárských ostrovů). V článku budou použity termíny Pyrenejský poloostrov, (středověké) Španělsko a Ibérie (z anglického *Iberian peninsula* – Iberský poloostrov), jako synonyma.

Obrázek 1: Toledo bylo nejprve hlavním městem vizigótského Toledského království, které bylo dobyto muslimy na počátku 8. století. V roce 1085 jej pro křesťanství dobyl Alfonso VI. (1065–1109), král Leónu-Kastílie, což představovalo vrchol reconquisty 11. století (fotografie: Tadeáš Vala).

ni – a dominantním náboženstvím poloostrova se stává latinské západní křesťanství.² Právě v římské době, nejpozději od 3. století n. l., na poloostrov přicházely skupiny Židů, kteří se zde usazovali (Šaročová 1994, 150).

V prvních staletích našeho letopočtu v *Hispanii* převládali latinští křesťané uznávající autoritu římského papeže. Ale existovaly zde i jiné křesťanské menšiny, jako například nestoriáni,³ se kterými se církevní autority snažily vypořádat a dále již zmíněná židovská menšina (Kudrna 1989, 7). Na začátku 5. století do této situace vstupují germánské kmeny Vandalů a Svěbů, kterým se podařilo z velké části rozvrátit římskou nadvládu nad poloostrovem (Merrills a Miles 2009, 40). Tyto kmeny byly poraženy jiným germánským kmenem, zčásti již romanizovanými Vizigóty, kteří na Pyrenejském poloostrově následně založili své království s hlavním městem Toledem (Heather 1999, 96). S příchodem germánských kmenů a založením Toledského království se náboženská skutečnost poloostrova stala ještě více pluralitní, neboť tito dobyvatelé byli sice křesťané, ale ariáni.⁴ Menšinová vládnoucí vrstva Vizigótů (a také poražení Svěbové a Vandalové) vyznávala ariánskou větev křesťanství, kdežto většinové obyvatelstvo Iberorománů vyznávalo převážně verzi latinskou.

Od 6. století, kdy se ve Vizigótském království začaly stírat etnické a jazykové rozdíly mezi dobyvateli

a podmaněnými, začalo docházet ke snaze sjednotit křesťany do jedné církve. Pokusy byly obousměrné, jak snaha přesvědčit Iberoromány, aby přijali ariánství, tak aby Vizigóti uznali autoritu římského papeže a s ní i latinskou formu křesťanství (Heather 2002, 284–285). V tomto sporu byl arianismus nakonec poražen a na 3. toledském koncilu roku 589 byl vyhlášen celostátní příklon Vizigótů k ortodoxii (Markus 1997, 166). Tato změna měla negativní dopad na vyznavače judaismu žijící uvnitř Toledského království, neboť výraznější nezájem o ně a jejich náboženství, způsobený vzájemnou konkurencí dvou křesťanských církví, byl náhle u konce (Šaročová 1994, 151). Od 7. století se stupňovaly protižidovské zákony a nařízení, které měly za cíl náboženskou jednotu všech obyvatel poloostrova (Bachrach 1977, 5–27).

Křesťané a muslimové v bojích o středověké Španělsko

Na počátku 8. století se Toledské království nacházelo v krizi, kvůli sporům o nástupnictví. Do boje o moc, který přerostl do občanské války, byli zataženi i muslimové, kteří krátce před tím dobyli a ovládli severní Afriku. Muslimský místodržící Magrebu, Músa ibn Nusajr (703–715), nejprve pomohl jedné z válčících stran in-

2 Z dnešního pohledu by se ahistoricky dalo říci, že se jednalo o katolické křesťanství. Toto označení by však bylo nepřesné, neboť k velkému schizmatu a oficiálnímu rozdělení na východní řecké ortodoxní/pravoslavné a západní latinské katolické křesťanství došlo až roku 1054.

3 Za „nestoriánskou“ je označována církev, která se zformovala v průběhu 5. století na Blízkém východě a v Persii a užívá jako liturgický jazyk syrštinu. Její název odkazuje k jednomu z teologů církve, Nestorioví, který byl odsouzen na koncilu v Efezu roku 431 jako heretik. Hlavním bodem sporu přitom byla otázka Kristovy podstaty a vztahu „božské“ a „lidské“ složky v jeho osobě (Valtrová 2011, 61).

4 „Arianismus“ byl roku 325 odsouzen na 1. ekumenickém koncilu v Nikáji jako heretické učení, neboť podle usnesení koncilu upíralo božství Ježíši z Nazareta.

tervencí své armády. Ale v roce 711 se muslimská vojska – složená z Arabů, ale převážně ze severoafrických Berberů – vrátila na poloostrov, rozvrátila Toledské království a začlenila jeho území pod vládu Umajjovského chalífátu (Bartoš 1998, 25–26). Muslimové ovládli naprostou většinu poloostrova, nazvali svá získaná území *al-Andalus* – země Vandalů – a tím započala bezmála 800 letá historie přítomnosti vyznavačů islámu na Pyrenejském poloostrově (Tauer 2006, 160). Muslimové, stejně jako na jiných dobytých územích, ani v *al-Andalusu* nenutili křesťany a Židy, aby se zřekli své víry a aby konvertovali k islámu. Vyznavači judaismu i křesťanství mohli dále praktikovat svou víru v postavení „chráněného lidu“ (*ahl adh-dhimma*, sg. *dhimmi*) – kdy měli nadále zaručená svá práva, ale v muslimské společnosti nemohli být rovni vyznavačům islámu (Ostržanský 2016, 32).

Obyvatelstvo *al-Andalusu* bylo po celou dobu existence muslimského Španělska nábožensky i etnicky značně pluralitní. I když byly muslimské zákony jinověrcům mnohem více nakloněny, než tomu bylo v Toledském království, vyznavačů judaismu bylo na poloostrově vždy poměrně malé množství. Odhady mluví o méně než jednom procentu obyvatelstva (Stillman 1979, 54). Naopak nejpočetnějším obyvatelstvem poloostrova i po příchodu muslimů, byla etnická směs původních Iberů, Keltů, Římanů a Germánů/Gótů, kteří se ale za vlády islámu nábožensky rozdělili. Ti, kteří zůstali věrni křesťanství byli nazýváni *mozárabové*⁵ a byli ještě v 9. století nejpočetnější složkou obyvatelstva *al-Andalusu*. Samotní muslimové poloostrova byli též etnicky různorodí. Nejpočetnější z nich byli potomci původních obyvatel Ibérie, kteří konvertovali k islámu. Tito muslimové byli nazýváni *muwalladé*.⁶ Ve většině případů měli konvertovat k náboženství muslimských dobyvatel dobrovolně, aby zlepšili své sociální a ekonomické postavení. Původní obyvatelstvo, které přijalo islám, se postupně smísilo s potomky muslimských dobyvatel. Díky nárůstu dobrovolných konverzí k islámu od 10. století představovalo muslimské obyvatelstvo nejpočetnější náboženskou skupinu v *al-Andalusu* (i na celém poloostrově), díky čemuž se setřely etnické rozdíly mezi *muwallady* a Araby (Watt and Cachia 2007, 44–45). Samotní Arabové byli nejméně početnou, avšak v prvních desetiletích nejlivnější skupinou *al-Andalu-*

su. Mnohem početnější zastoupení v řadách muslimů, kteří přišli na poloostrov, měli severoafričtí Berberé, jejichž zástupci přicházeli na poloostrov v průběhu staletí nepřetržitě.

Al-Andalus zpočátku spadl pod vládu muslimského Umajjovského chalífátu, jehož hlavním městem byl syrský Damašek. Nicméně, když na konci 40. let 8. století jiný rod – Abbásovci – svrhl umajjovskou vládu a založil Abbásovský chalífát se sídlem v Bagdádu, jednomu přeživšímu z řad Umajjovců se podařilo uprchnout až do *al-Andalusu* a následně zde založit vlastní stát. Poslední z Umajjovců, Abd ar-Rahmán I. (756–788), tak na Pyrenejském poloostrově založil nezávislý Córdobský emirát, prohlášený jeho nástupci v 10. století za chalífát. Ten byl (převážně)⁷ jednotným a jediným muslimským státem na poloostrově až do počátku 11. století (Vincent and Stradling 1997, 45). Nicméně i když byl Córdobský emirát/chalífát největším a mocensky nejsilnějším státním útvarem na poloostrově, nebyl jediným. Muslimům se totiž nikdy nepodařilo dobýt 100 % území poloostrova. Na severu v asturských, kantabrijských a baskických horách se totiž zformoval odpor místních křesťanských horalů a poražených Vizigótů, kteří tam uprchli po prohraných bitvách s muslimy na počátku 8. století. Právě zde vznikla křesťanská knížectví a následně království, která se v průběhu staletí rozšiřovala na úkor muslimského *al-Andalusu*. Tento proces křesťanského dobývání Pyrenejského poloostrova na úkor muslimských území se nazývá *reconquista*. Lubomír Bartoš ve své knize *Dějiny a kultura Španělska* rozděluje období *reconquisty* na tři etapy (Bartoš 1998, 38):

A. Její počátky spojené se vznikem a formováním křesťanských států (od roku 718 do roku 1037);

B. Období velkých expanzí křesťanských států (od roku 1037 do roku 1276);

C. Stagnací *reconquisty* a její vítězné zakončení (od roku 1276 do roku 1492).

Značně podobným ohraničením je rozdělení fází *reconquisty* přítomno ve většině literatury, která se tématem zabývá.

Od počátku 11. století byl Córdobský chalífát zmítán občanskými válkami a bojem o moc, až se nakonec roku 1031 definitivně rozpadl na několik desítek malých muslimských království nazývaných *taifas*⁸ – dílčí království. 11. století je tak zlomovým bodem

5 *Mozárab* znamená „poarabštěný“, původ slova je *musta'rib* nebo *musta'rab*, tedy ten, co se přizpůsobil arabským zvykům (Hitchock 2016, ix).

6 *Muwalladé* (arabsky *muwallad*, pl. *muwalladún*; kastilsky *muladí*, pl. *muladies*) znamená adoptovaní (Kaufmann 1982, 143).

7 Čas od času se vyskytly rebelující frakce proti nadvládě chalífátu, které se snažily o vlastní autonomii, jako například v 10. století *Banu Tujib* v Zaragoza a *Banu Qasi* na horním Ebru (Collins 2012, 147 and Cañada Juste 1980, 5–95).

8 Arabsky *Mulúk at-Tawáif*, španělsky *Reyes de Taifas* – „díličí králové“.

v mocenské situaci na Pyrenejském poloostrově, neboť převaha, kterou do této doby držel jednotný muslimský *al-Andalus* se přesunula k severním křesťanským královstvím, v čele s rozvíjejícím se královstvím León-Kastilie (Rodríguez 2009, 29). Křesťanským králům se v 11. století dařilo rozšiřovat svá území a moc na úkor vládců *taif*, kteří se v neschopnosti čelit tlaku křesťanské *reconquisty* ze zoufalství obrátili s prosbou o pomoc na severoafrické *Almorávidy*.⁹ *Almorávidé* byli berberským muslimským obrodným hnutím vytvořeným na konci první poloviny 11. století v Magrebu. Za pomoci ozbrojeného *džihádu* vedly války proti, z jejich pohledu, nepravověrným muslimům v severní Africe, kteří měli degenerovat a oslabovat islám. Díky jejich agresivní politice se *Almorávidům* podařilo vytvořit říši rozkládající se na značném území západní Sahary. Získáním Ceuty na přelomu let 1081/1082 se přes Středozemní moře stali jižními sousedy *al-Andalusu* (Delgado 2011, 184).

Almorávidé nejprve přišli na Pyrenejský poloostrov pomoci vládcům *taif* proti křesťanské rozpínavosti a vést svůj ozbrojený *džihád* proti křesťanům. Následně se ale obrátili i proti muslimským vládcům *al-Andalusu*, sesadili je a jejich území začlenili do své říše. Za vlády *Almorávidů* tak byla sjednocena muslimská území v Magrebu a na Pyrenejském poloostrově. Také ale byla přerušena vstřícnější politika vůči jinověrcům, která panovala v *al-Andalusu* za vládců *taif* i córdobských chalífů (Machálek 2010, 35). Příchodem tohoto obrodného muslimského hnutí Berberů ze severní Afriky byla stabilizována území *al-Andalusu* a zpomalena křesťanská *reconquista* – nikoliv však trvale zastavena.

Říše *Almorávidů* se rozpadla na konci první poloviny 12. století díky dvěma vojenským tlakům. Na severu to byla obnovená křesťanská *reconquista* a na jihu jiné obrodné muslimské berberské hnutí, *Almohadé*.¹⁰ *Almohadé* označovali *Almorávidy* za viníky úpadku islámu. Chápali je za větší nevěřící, než pro ně představovali křesťané a Židé, a vedli proti nim ozbrojený *džihád*, tak jak jej o století dříve vedli proti muslimům v severní Africe právě *Almorávidé*. *Almohadům* se podařilo rozvrátit a obsadit almorávidskou říši v Magrebu a následně obsadili i původní muslimská území v *al-Andalusu*. Stejně jako dříve *Almorávidé* i členové tohoto nového obrozeného hnutí vedli ozbrojený *džihád* proti křesťanům ze severu Pyrenejského poloostrova a stali se tak další překážkou ve vývoji *reconquisty*. Hlavními iniciátory *reconquisty* na přelomu 12. a 13. století bylo království León-Kastilie, které na *Almohady* útočilo v cent-

rální části poloostrova. Na východě vedlo svou expanzi podél pobřeží Středozemního moře království Aragon. Portugalské království na západě se zaměřovalo na rozšíření svého území podél pobřeží Atlantického oceánu.

Obrázek 2: Směr *reconquisty* ve 12. a 13. století.

V roce 1212 došlo k rozhodujícímu vítězství křesťanské *reconquisty* v bitvě u *Las Navas de Tolosa*, po které se postupně zhroutil nadvláda *Almohadů* nad *al-Andalusem*. *Reconquista* v 13. století pokračovala aragonským dobytím Valencie roku 1238 a kastilským dobytím Córdoby a Seville v letech 1236 a 1247 (Guichard 2001, 176–177). V této době bylo již dovršeno křesťanské dobytí území celého Portugalska. Křesťanská *reconquista* po porážce *Almohadů* již neměla žádného mocného muslimského soupeře, který by ji stál v cestě. Ve druhé polovině 13. století byla dobytá veškerá území *al-Andalusu* kromě malého Granadského emirátu na jihu poloostrova (O’Callaghan 2013, 105–117). Ten přežíval jen díky sumám zlata, které jeho panovníci vypláceli Kastilii, čímž se muslimská Granada stala kastilským vazalským státem (Fletcher 2004, 107). Díky této politice se poslední muslimské království na Pyrenejském poloostrově udrželo až do začátku 90. let 15. století. Na konci století totiž katoličtí králové – Isabela Kastilská a Ferdinand Aragonský – zatoužili nejen po spojení jejich zemí v jedno království, ale i po podmanění zbytků muslimského *al-Andalusu* pod svou vládu. Roku 1492 byl rozvrácen Granadský emirát a v následujících letech z poloostrova vyhnáni Židé a poté i muslimové.

⁹ Termín *Almorávidé* pochází z arabského slova *al-Murábitún*, jež znamená „ti, kdo se spojují na obranu víry“ (Fletcher 2004, 60). Širší etymologický význam pojmu vysvětluje Mendel (1997, 100–102).

¹⁰ Výraz *Almohadé* pochází z arabského *al-muwahhidún*, což znamená „vyznavači jednosti Boží“ (Boušek 2011, 70).

Obrázek 3 a 4: Mešita-katedrála v Córdobě. Nejprve měla sloužit římským předkřesťanským obřadům, následně měla být přestavěna na kostel zasvěcený sv. Vincencovi. Po muslimském dobytí poloostrova nejprve sloužila z poloviny stále jako kostel a druhá polovina sloužila muslimům jako mešita. Jak se zvyšoval počet muslimů v hlavní město Córdobského emirátu, toto uspořádání přestalo být dostatečné, proto emír Abd ar-Rahmán I. (756–788) od křesťanů města jejich polovinu odkoupil a na její úkor nechal zvětšit část vyhrazenou muslimům. Roku 1236 proběhla reconquista města Córdoby a následně byla mešita přestavěna na katedrálu (fotografie: Tadeáš Vala).

Reconquista jako opětovné křesťanské dobývání Španělska

Samotný pojem *reconquista* je velmi rozporuplný a mezi historiky a hispanisty o něm do dnes panují protichůdné názory. Anglický přepis termínu je *reconquest*, tedy znovudobytí či znovu dobývání. Termín tak označuje proces opětovného získávání Pyrenejského poloostrova křesťany v bojích s muslimy, jež probíhal od druhého desetiletí 8. století do roku 1492, kdy je *reconquista* zdárně dokončena dobytím Granady ze strany Katolických králů. Počátek znovudobývání je tedy spatřován již v krátké době po příchodu vyznavačů islámu na poloostrov. Malá skupina poražených Vizigóťů uprchla na sever do Pyrenejí a pod vedením šlechtice Pelaya porazila muslimský vojenský oddíl někdy mezi lety 718–722 v legendární bitvě u Covadongy. Následně v těchto horských oblastech bylo založeno Asturské království, které si udrželo svou nezávislost. A právě v bitvě u Covadongy bývá (některými) historiky spatřován počátek křesťanského znovudobývání Španělska z rukou muslimů (Vincent and Stradling 1997, 42–43). Takto je například zrod *reconquisty* popsán Miloslavem Uličným v jeho doslovu k překladu rytířského eposu *Písně o Cidovi*:

„...veškerá tíha boje proti muslimským vládcům Pyrenejského poloostrova, kteří odtud i z břehů Afriky a Středního východu nastupovali proti křesťanskému středomoří, se přesunul na hispánská křesťanská království: Asturii a León, Navarru a Galicii. Tyto nejsevernější a vesměs hornaté kraje Hispánie stanuly v čele *reconquisty*, zpětného dobývání španělských území na *Mau-rech*“ (Píseň o Cidovi 1994, 132).

Legenda o bitvě u Covadongy jako počátku *reconquisty* začíná (minimálně literárně) až v 9. století v Asturském království, za účelem legitimizace dobývání území *al-Andalusu*. Křesťanské kroniky tohoto období, jako byla například Kronika Alfonza III. (*Chronica Adefonsi tertii regis*), popisují pokračující kontinuitu nástupnictví vizigótských vládců přes Pelaya k tehdejším panovníkům Asturského království a příslib budoucího dobytí ztracených území (O’Callaghan 2013, 4).

„Góti podlehli, někteří ostrím meče a jiní hladu. Nicméně, někteří z královské krve byli zachráněni ... pronikli do Asturie, a zvolili Pelaya ... za svého prince. Jakmile se to Saraceni doslechli, poslali do Asturie ... nespočet armád. ... K tomu Pelayo řekl: ‚Nebudu se přátelit s Araby, ani se nepodrobím jejich říši ... Máme důvěru v Boží milosrdenství, které ... uzdraví Hispánii a obnoví armády

Gótů ... prostřednictvím milosti Pána očekáváme obnovení jeho církve a jeho lidu a bohatství království; takže pohrdáme tímto davem pohanů a nikdy se s nimi nebudeme mísit“ (Crónica de Alfonso III, viii–ix).

V kronice Alfonse III. a následných textech tak byl prezentován nárok asturských vládců na celé území původního Toledského království na poloostrově, které muslimové měli nelegitimně zabrat svou invazí. Dle těchto kronik byli králové Asturie právoplatnými nástupci hispánských Římanů a vizigótských vládců a za jejich panování má dojít k „uzdravení *Hispanie*“ – tedy navrácení celého Pyrenejského poloostrova pod vládu křesťanských panovníků. To byl nový pohled na vládce Toledského království, neboť dříve byli vizigótské panovníci často chápáni jako zkažení uzurpátoři původně římského panství a vítězství muslimů bylo chápáno jako Boží trest za vizigótské hříchy (Wheatcroft 2006, 95). V tomto duchu píše i anonymní autor díla *Kronika 754*,¹¹ kde je kritizován král Roderic (710–711/712), který byl roku 711 nebo 712 v boji s muslimy zabit, za své údajné nelegitimní uchopení vlády: „*Roderic se vzpurně zmocnil království ... Shromáždil své síly a vedl armády proti Arabům a Maurům ... Tak Roderic bídně ztratil nejen svou vládu, ale i svou vlast...*“ (Chronicle of 754 1997, 30). Kronika dále mluví o spikleneckém jednání dalších Vizigótů, kteří byli jak Rodericovými společníky, tak současně rivaly (Collins 2008, 133).

Minimálně od konce 9. století se tak v křesťanských kronikách upozaďuje kritika vizigótských králů a zdůrazňuje se poslušnost nároku na vládu nad poloostrovem od Vizigótů k asturským vládcům (Tyerman 2012, 644). Nicméně, i když se tato myšlenka začala v 9. sto-

letí vyskytovat v křesťanských kronikách, není pochyb o tom, že *reconquista* nebyla za panování Alfonse III. (866–910) ničím víc než pouhým přáním a mlhavým snem, nikoliv reálným plánem na (znovu)dobytí poloostrova (González Jiménez 2003, 156). Tradování a utužení této myšlenky pokračovalo dále od asturských po leónské vládce.¹² Po rozpadu Córdobského chalífátu v první třetině 11. století totiž reálný postup *reconquisty* začal získávat jasnější kontury. Za panování Alfonse VI. (1065–1072, 1072–1109), vládce Leónu, Galicie a Kastilie, bylo bojem i diplomacií získáno velké množství území na úkor *taifských* vládců *al-Andalusu*. Největším triumfem *reconquisty* 11. století bylo získání Toleda roku 1085, původního hlavního města vizigótského Toledského království. Úspěchy kastilské *reconquisty* v 11. století zhatili ještě za Alfonsova života přichodzí *Almorávidé*, kteří obsadili veškeré území *al-Andalusu* i některé oblasti, které křesťané v předešlých letech získali. Takto byl například muslimy znovu obsazen Lisabon či Valencie, nikoliv však Toledo, které už natrvalo zůstalo v křesťanských rukou.

Francouzští kronikáři kastilského dvora psali o Alfonsovi a jeho rodu jako o legitimních nástupcích jak vizigótských vládců Toledského království, tak i jejich předchůdců římských vládců *Hispanie* (Catlos 2014, 87). Byl tak stvořen mýtus o nepřerušené linii křesťanského dědického práva na vládu nad Pyrenejským poloostrovem vedoucí od římských křesťanských správců *Hispanie*, přes vizigótské krále až k panovníkům království León-Kastilie. Pyrenejští muslimové a jejich vládci tak byli chápáni pouze jako cizí nevitáný prvek, který je na poloostrově přítomen pouze dočasně.

11 Číslo v názvu kroniky, tedy 754, je odvozen od posledního roku zápisu v kronice. Kronika 754 byla napsána křesťanem žijícím v muslimy ovládaném *al-Andalusu*.

12 Vlivem rozšiřování křesťanského území bylo pro Asturské království roku 856 získáno město León, které se stalo hlavním městem leónského království, které zahrnovalo i území Asturie a Galicie.

Obrázek 5: Zahrady paláce Alcázar de Sevilla. Původně se jednalo o almohadskou pevnost, která byla po reconquistě města roku 1248 přestavěna na křesťanský královský palác (fotografie: Tadeáš Vala).

V tomto pojetí je tak *reconquista* zpětným dobýváním Pyrenejského poloostrova křesťany, kteří na vládu nad ním mají právo, od vyznavců islámu, kteří toto právo nemají. V takovém duchu hovoří i spis *Dobytí Lisabonu na Maurech roku 1147*,¹³ jehož křížácký autor vkládá do úst jednomu z muslimských obyvatel města Lisabonu tato slova: „Uznávám, že toto město bývalo kdysi vaše. Nyní je naše a v budoucnu bude snad zase vaše. To je věc, o které rozhoduje Boží vůle. Chtěl-li tak Bůh, patřil Lisabon nám; nebude-li tak chtít, patřit nám nebude“ (Binková a Havlíková 2007, 36). Panuje zde tak jasné rozdělení na my – křesťané (dřívější i současní) – a oni – muslimové (jak ti z 8., tak ti z 12. století). Dle autora arcibiskup z Bragy, který vyjednával s muslimy o Lisabonu, použil tuto argumentaci ohledně legitimního práva na lokality ovládané muslimy: „Již tři sta padesát osm let máte neprávem ve svém držení naše města a území, která před vámi obývali křesťané. Ti nebyli k přijetí víry nuceni mečem, ale stali se Božími syny na základě zvěstování a kázání, a to v časech našeho apoštola Jakuba a jeho žáků...“ (Binková a Havlíková 2007, 34).

Dalším důležitým prvkem v argumentaci *reconquisty* je údajná Boží prozřetelnost v tomto bohulibém podniku. Již v kronice Alfonsa III. můžeme číst o vítězství v bitvě u Covadongy jako o Božím zázraku. Bůh tehdy zařídil, aby křesťané zvítězili nad muslimy. Křesťané byli sice Bohem za své hříchy potrestáni příchodem muslimů, ale Bůh je odpouštějící a kajícím křesťanům dopřeje opět vítězství a obnovu původního křesťanského království na poloostrově (Crónica de Alfonso III, ix–x). O značný krok dále v tomto směru postupuje

francouzskými autory zkomponovaná *Píseň o Rolandovi*. Hrdinský epos vytvořený někdy na přelomu 11. a 12. století popisuje události z roku 778 uskutečněné na Pyrenejském poloostrově. Válku mezi křesťany a muslimy *Píseň* vykresluje tak, že křesťané jsou bojovníky Boží, jejichž duše, v okamžiku, kdy padnou v boji proti muslimům, putují přímo do nebe. Naopak duše muslimů – „prokletých pohanů“ – jsou po usmrcení vzaty do pekla Satanem, kterého tito nevěřící uctívají (*Píseň o Rolandovi* 1986, 1267–1268, 1552–1553). Takovéto postoje reprezentují další křesťanský nárok na Pyrenejský poloostrov a sice nárok zaručený samotným Bohem.

Francouzské a jiné křesťanské vlivy ze zemí severně nad Pyrenejemi si pozvolna nacházely cestu do křesťanských království Pyrenejského poloostrova a ovlivňovaly vývoj *reconquisty* a její chápání. Svůj podíl na tom měla i významnost města Santiago de Compostela pro latinské křesťanství. Podle pověsti měl totiž biskup Teodomiro v Galicii roku 830 zázračně objevit ostatky apoštola Jakuba Většího, bratra apoštola Jana evangelisty. Podle křesťanské tradice měl Jakub provádět misi na Pyrenejském poloostrově před tím, než se vrátil do Palestiny, kde zemřel jako mučedník. Následně mělo být apoštolovo tělo zázračně naloženo na loď a převezeno do nejdálších částí římské *Hispanie*, do Galicie, kde byl pohřben svými učedníky na místě nazvaném po něm – Santiago¹⁴ (Catlos 2014, 83). Křesťanští poutníci zpoza Pyrenejí podstupovali náročnou cestu do chrámu sv. Jakuba v Galicii podél křesťansko-muslimské hraniční „země nikoho“ nejpozději od poloviny 10. století. Následně se Santiago stalo po Římě a Jeruzalémě

13 Rukopis nenesel žádný titul. Paleograf britského muzea N. E. Hamilton, který ho četl na žádost Lisabonské akademie věd a pořídil jeho kopii, ho nazval *Crucisignati anglici Epistola de Expugnatione Olisiponis* (Binková a Havlíková 2007, 116).

14 Název „Santiago“ je neolatinskou kontrakcí spojení *sanctus Iacopus* (Cardini 2004, 50).

nejvýznamnějším (latinským) křesťanským poutním místem (Barton 2004, 174). Od 11. století křesťanští panovníci poloostrova usilovali o stabilizaci poutní cesty k hrobu sv. Jakuba. *Historia Silense* píše o úspěších, které v tomto snažení učinil Sancho III. Veliký (1004–1035), král Pamplony/Navarry a učinil tak cestu do Santiaga přístupnější pro poutníky z Francie: „Protože od samotných Pyrenejských hor k hradu Najera, vyrval z moci pohanů veškerou zemi, která tam náleží, zanechal svatojakubskou cestu v bezpečnějším stavu, neboť [dříve] poutníci museli obcházet kolem Álavy se strachem z barbarů“ (*Historia Silense* 1921, 63–64). Od 11. století se stal sv. Jakub symbolem boje křesťanů proti muslimům a patronem křesťanské *reconquisty*. Dle pověsti vytvořené až v tomto století měl apoštol sestoupit z nebes na bílém oři a vést křesťany proti muslimům v legendární vítězné bitvě u Clavia v roce 844. Z této legendy tak následně vzešel sv. Jakub jako *Santiago Matamoros* – pobíječ Maurů/muslimů (Fletcher 1984, 67–68 a Catlos 2014, 87). „Svatý Jakub – Santiago – se změnil ve válečný pokřik křesťanských vojsk v bitvách s Maury“ (Píseň o Cidovi 1994, 132).

Sancho III. stál na počátku dalšího významného evropského vlivu pronikajícího na poloostrov, neboť započal kontakty s burgundským klášteřem v Cluny (Henriet 2017, 206–207). Navarrský král měl štědrě sponzorovat clunyské opatství (Glaber 1853, 682–683) a v roce 1024 nechal ve svém královském městě Pamploně zavést benediktínskou řeholi, která převládala v latinské Evropě (Besga Marroquín 2003, 64). I když pouze v omezeném rozměru, přesto Sancho III. Veliký započal sblížování křesťanských pyrenejských monarchií a pyrenejské církve s křesťanskou Evropou, které v následujících desetiletích zintenzivnilo. Clunystí mniši, kteří za podpory křesťanských pyrenejských panovníků zakládali na poloostrově četné kláštery, informovali papežství o pokroku, který křesťané dosáhli v procesu *reconquisty*. Alexandr II. (1061–1073), papež, jenž vděčil za své zvolení právě clunyskému vlivu, podporoval válečné snažení proti muslimům. V roce 1063/1064 vyzval válečníky západní Evropy k akci, která bude některými moderními autory chápána jako „křížová výprava před první křížovou výpravou“ (Melville a Ubaydli 1992, 70). Papež křesťanům, kteří by se zúčastnili vojenské výpravy proti muslimům *al-Andalusu* přislíbil odpuštění hříchů: „Doprovázíme [je] modlitbou, skrze autoritu svatých apoštolů Petra a Pavla, [čímž] pozvedáme jejich pokání a dáváme jim odpuštění hříchů“ (Alexander II. 1885, 43). Této výpravy se zúčastnilo velké množství válečníků z Itálie a Francie, kteří se připojili ke křesťanským pyrenejským vojskům. Spojené křesťanské armády dobyly muslimské město

Barbastro (Chaytor 1933, 38). Muslimská *Crónica Anónima de los Reyes de Taifas* kampaň popisuje následovně: „Křesťané jej obléhali asi čtyřicet dní, než jej dobyli útokem ... Zabili všechny jeho muže a zajali ženy a děti muslimů, které v něm byly, v nevyčísitelných počtech“ (*Crónica Anónima* 1991, 210). Tento nekompromisní přístup evropských křesťanů vůči muslimům se měl nadále opakovat, i když byli křesťanští pyrenejské panovníci nezdárně nakloněni diplomatictějšími způsoby vůči vyznavačům islámu. Papežská výzva a zaručení odpuštění do zajisté pomohlo k propagaci boje proti muslimům v *al-Andalusu* u křesťanů z Francie a jiných zemí. „Od této chvíle byli křižáci přitahováni nejen výzvou náboženských povinností, ale i nadějí na materiální bohatství ve formě kořisti“ (Chaytor 1933, 38).

Nárok na vládu nad poloostrovem s odkazem na propojení s Vizigóty i římskou *Hispanií* a také argument, že se jedná o Boží vůli, se u křesťanských panovníků stále opakoval i v následujících staletích. I díky tomu, že se k prastarému vizigótskému původu hlásili také Katoličtí králové, Isabela a Ferdinand, kteří po dobytí posledního muslimy ovládaného území na poloostrově a spojením svých dvou království utvořili jednotné Španělsko, vznikl mýtus o katolickém znovudobývání vizigótského, římského a křesťanského dědictví z rukou muslimských vetřelců, které trvalo nepřetržitě v rozmezí let 711/718 až 1492 (O'Callaghan 2013, 7). „Národní identita je ve většině případů založena na sdílení řady pseudohistorických mýtů. Idea křesťanského Španělska, Španělska Ferdinanda a Isabely ... má společného jmenovatele v reconquiste proti Maurům. Proces reconquisty začal údajně již v 8. století asturským odporem proti muslimským dobyvatelům a vyvrcholil roku 1492 dobytím Granady. Tento dějinný konstrukt byl formujícím prvkem, který dodával jasnější a srozumitelnější strukturu velmi chaotickému průběhu politických dějin“ (Tyerman 2012, 642).

Pohled na dějiny poloostrova jako na historii kontinuální španělské národní identity a na *reconquistu* jako nástroj španělského kolektivního národního osvobození přetrval v průběhu novověku. Badatelé 19. století brali tento názor bez větších obtíží jako jasný fakt (González Jiménez 2003, 151). Dle nich probíhá historie španělského národa od příchodu katolicismu za římské *Hispanie* až po současnost a jedinou výjimkou bylo přerušení španělských dějin invazí vyznavačů islámu a nastolení muslimské vlády. Tyto postoje převládající v 19. a částečně 20. století zcela vyloučily andalusskou zkušenost z dějin španělského národa. Sjednocujícím prvkem hrajícím významnou roli byla křesťanská víra. U těchto badatelů jsou tak dějiny Španělska pouze katolické a nikoliv muslimské (García-Sanjuán, 2018).

V uplatňování pojmu *reconquisty* na středověké události by měl být tento termín tak, jak je používán od 19. století a dále, považován za neologismus vzhledem k jeho silnému nacionalistickému podtextu. Myšlenka *reconquisty*, jako boje za národní osvobození od muslimské vlády, se brzy stala účinným ideologickým nástrojem pro budování španělské národní identity. Tyto postoje se svého vrcholu dočkaly za autoritativního režimu generála Franka (1939–1975) (García-Sanjuán 2018: 129–130).

Od druhé poloviny 20. století na druhou stranu začaly silit hlasy badatelů, kteří kritizovali pojem *reconquista* jako křesťanské znovudobývání. Poukazovali na skutečnost, že je tento termín pouze moderními historiky uměle vytvořený nacionální konstrukt, který nekriticky přebírá středověké myšlenky asturských a kastilských kronik, a ne historický fakt, který pravdivě vypovídá o dějinách Pyrenejského poloostrova v období středověku (O'Callaghan 2013, 3). Dobrým příkladem je český překlad knihy *Maurové a Evropa : cesty arabské vědy a kultury* od Hanse Kaufmanna přeložený Ivanem Hrbkem. Kaufmann ve své knize z roku 1977 přebírá dřívější názory na *reconquistu* a obnovu vizigótské vlády v Asturských horách: „Přinejmenším je to třeba hodnotit jako projev velmi pevného historického pohledu. Že se ve Španělsku opět pomalu začaly vytvářet křesťanské státy, za to nutno určitě poděkovat onomu prvnímu ‚odbojáři‘, Pelayovi, který po rozhodné bitvě roku 711 uprchl s hrstkou věrných napříč celým Španělskem a potom začal v asturských horách organizovat odboj. ... Kastilští králové viděli proto plným právem v bitvě u Covadongy počátek Reconquisty a ve vizigótském hloučku okolo Pelaya zárodek nově vznikajícího křesťanského státu“ (Kaufmann 1982, 74).

Takový postoj nesdílí Hrbek v jeho doslovu ke Kaufmannově knize: „Reconquistu nelze pokládat za úsilí o znovuoobnovení visigótského panství, ba lze těžko souhlasit i s míněním většiny španělských historiků, že její hnací silou bylo ‚neuhasínající nadšení katolických křesťanů‘ v údajných zbytcích visigótského království na severu“ (Kaufmann 1982, 137). Hrbek opírá kritiku „znovudobývání“ o argumentaci, že první křesťanští odpůrci muslimské vlády byli převážně Baskové či asturští a kantábrijští horalé, kteří se bránili muslimské nadvládě stejně, jako to dělali dříve vůči římským či vizigótským vládcům. Vizigótské dějiny tak, dle Hrbka a podobně smýšlejících autorů, končí na počátku 8. století a nepokračují dále v historii Asturského, Leónského či Kastilského království (srov. Castro 1985, 180). Výboje křesťanů těchto království nemohou být považovány za znovudobývání území, neboť jejich předkové neobývali oblasti, které zabrali v 8. století vyznavači islámu.

„Teze, že již od samého počátku byla reconquista bojem španělského národa za osvobození od cizí nadvlády, těžko ob stojí, neboť ‚španělský národ‘ tehdy neexistoval ani jako národnost...“ (Kaufmann 1982, 137–138).

V druhé polovině 20. století polemika ohledně podstaty *reconquisty* zesílila, a to převážně díky disputaci dvou exulantů Frankova režimu – América Castra (1885–1972) a Claudia Sáncheze-Albornoze (1893–1984). Américo Castro, který před Frankovým režimem emigroval do Spojených států, ve své knize *España en su historia* (1948) prosazuje názor, že ve středověkých dějinách Pyrenejského poloostrova bylo spíše důležité tolerantní soužití muslimů, křesťanů a Židů než válečné střety (Castro 2001, 207). Díky tomuto soužití, nazvanému Castrem *convivencia*, došlo ke společenským a kulturním změnám a Pyrenejský poloostrov a jeho obyvatelé již nikdy nebyli stejní, jako před příchodem vyznavačů islámu. Díky tomu, že před příchodem muslimů žádní Španělé neexistovali, nedá se mluvit o znovudobývání (Castro 1985, 39–41). Proti těmto myšlenkám se značně ohradil Sánchez-Albornoz, který na rozdíl od Castra před Frankovým režimem uprchl do latinské Ameriky:

„Jsem u lidí zvyklý na hloupá odmítání nazývat dlouhá staletí mezi bitvou u Covadongy a kapitulací Granady reconquistou. Obhajoval jsem mnohokrát, mnohokrát, skutečnost toho velkého dobrodružství, jehož historické projekce dosáhly dneška. Bez reconquisty by naše moderní dějiny byly nevysvětlitelné“ (Sánchez-Albornoz 1983, 14).

Historie Pyrenejského poloostrova dle América Castra „stojí na výjimečné koexistenci a spolupráci muslimů, křesťanů a Židů, díky nimž se vyvinula jedinečná španělská společnost. ... Dějiny Španělska tak pro Castra nejsou unikátní proto, že z něj byli muslimové vyhnáni, ale proto, že vyznavači islámu byli jejich součástí“ (Vala 2019, 62–63). Oproti tomu Sánchez-Albornoz vidí výjimečnost španělských dějin ne ve vlivech islámu či judaismu, ale pouze ve španělské identitě, která dle jeho názoru (v nějakých formách) existovala již před příchodem muslimů na poloostrov (García-Sanjuán 2018, 131). Sánchez-Albornoz odmítá „že je Andalusie dcerou islámu a islámské kultury a že reconquista uškrtila brilantní historickou realitu vytvořenou islámem“ (Sánchez-Albornoz 1983, 14). Obě tyto teorie – Castrova tolerantního soužití i ospravedlnitelného znovudobývání Sáncheze-Albornoze – si našly své pokračovatele a přežívají v upravených formách do dnes. Často tak dochází k přístupu, kdy si daní autoři zvolí jeden z těchto dvou způsobů, jak psát o středověkých dějinách Pyrenejského poloostrova a pro potvrzení svého pohledu využívají ty argumenty, které zapadají

do úzkých mantinelů rámce, který si (úmyslně či nevědomě) zvolili.

Závěr

Termín *reconquista*, zbavený zideologizovaných nálepek, lze používat k označení snahy křesťanů z království Navarra, Kastilie, či Aragon, dobýt území muslimského *al-Andalusu*. Není podstatné, zda šlo o znovu dobývání, či nikoliv, křesťanské dobývání muslimského území ve středověku reálně probíhalo a v argumentaci velkého množství křesťanů docházelo k obhajobě ideálu znovusjednocení původního Toledského království pod křesťanskou vládou. Pojem *reconquista* tak lze použít jako *terminus technicus*, označující dobývání *al-Andalusu* křesťany, nicméně, i když jej křesťané ve středověku (a mnozí badatelé v novověku) vnímali, jako proces znovu-dobývání, nemůže být v akademickém prostředí používán pro ideologickou obhajobu nároku vládců Kastilie, či jiných křesťanských království poloostrova, na území ovládané vyznavači islámu: „Reconquista byla ideologií vynalezenou španělskými křesťany krátce po roce 711 a její efektivní realizace znamenala, že od té doby byla udržována jako historiografická tradice, která se stala předmětem nostalgie a rétorického klišé jak tradičních, tak marxistických publicistů“ (González Jiménez 2003, 152).

O organizované snaze dobýt Pyrenejský poloostrov ze strany křesťanů, můžeme začít hovořit nejprve až od druhé poloviny či poslední čtvrtiny 11. století, po rozpadu centrální muslimské moci na poloostrově a plynulém křesťanském nabývání vojenské převahy. *Reconquista* byla tedy bojem křesťanských „Španělů“

proti muslimským „Španělům“, neboť v době, kdy začíná sílit vojenský a politický střet mezi poloostrovními muslimy a křesťany, byly obě skupiny již po generace obyvateli oblastí, o které se sváděly boje i diplomatická jednání. Navíc muslimové poloostrova nebyli automaticky jen a pouze příchozí Arabové, Berbeři či Syřani, ale v průběhu staletí došlo k smíšení příchozích dobyvatel s původním iberorománským a germánským obyvatelstvem. Místní muslimové ve středověku tak byli ve většině případů stejně domácími obyvateli poloostrova, jako křesťané a Židé po generace žijící v *al-Andalusu*, tak i křesťané, kteří si udrželi svoji nezávislost na severu v Pyrenejských horách. Na druhou stranu novými a cizími příchozími byli, jak křesťanští křižáci z Evropy, tak muslimští *Almorávidé* a *Almohadé* z Afriky. Vnější prvky tak na poloostrov přicházely z obou náboženských směrů – větší a silnější důraz na *džihád* mečem přinesený z muslimského Magrebu i idea svaté války a křížové výpravy proti nevěřícím dovezená z křesťanské Evropy.

Samo slovo *reconquista* zjevně nepochází ze španělštiny, ale je původně francouzské. Slovní forma „reconquista“ se nenachází v žádných španělských spisech 11. století nebo ve stoletích předešlých, objevuje se až ve starofrancouzštině od 12. století (Wasserstein 1985, 273). Nicméně teorie *reconquisty* v akademickém prostředí přetrvává a pro badatele zabývající se středověkými dějinami Pyrenejského poloostrova je v zásadě nemožné se jí vyhnout. „Myšlenka *reconquisty*, navzdory moderním teoriím, a dokonce i diskreditaci, kterou si v určitých akademických a intelektuálních kruzích získala a získává, stále existuje“ (González Jiménez 2003, 163).

BIBLIOGRAFIA:

- Alexander II. 1885. „Alexandri II epistolae.“ In *Epistolae pontificum romanorum ineditae*, edited by S. Loewenfeld, 38–58. Lipsiae: Veit et Comp.
- Bachrach, Bernard Stanley. 1977. *Early Medieval Jewish Policy in Western Europe*. Minneapolis: U of Minnesota Press.
- Barton, Simon. 2004. „Spain in the eleventh century.“ In *The New Cambridge Medieval History: Volume 4, C. 1024–c.1198*, edited by David Luscombe, and Jonathan Riley-Smith, 154–190. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bartoš, Lubomír. 1998. *Dějiny a kultura Španělska*. Brno: Masarykova univerzita.
- Besga Marroquín, Armando. 2003. „Sancho III el Mayor: un rey pamplonés e hispano.“ *Historia* 16, no. 327 (julio): 42–71.
- Binková, Simona, and Marie Havlíková. 2007. *Dobytí Lisabonu a reconquista Portugalska*. Praha: Argo.
- Boušek, Daniel. 2011. „Náboženské pronásledování Židů Almohady a otázka Maimonidovy konverze k islámu.“ *Acta Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni*, 1: 68–87.
- Cañada Juste, Alberto. 1980. „Los Banu Qasi (714–924).“ *Príncipe de Viana*, 41: 5–95.
- Cardini, Franco. 2004. *Evropa a islám*. Praha: NLN - Nakladatelství Lidové noviny.
- Castro, Américo. 2001. *España en su historia: cristianos, moros y judíos*. Barcelona: Crítica.
- Castro, Américo. 1985. *The Spaniards: An Introduction to Their History*. Berkeley: University of California Press.
- Catlos, Brian Aivars. 2014. *Infidel Kings and Unholy Warriors: Faith, Power, and Violence in the Age of Crusade and Jihad*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Collins, Roger. 2012. *Caliphs and Kings: Spain, 796–1031*. New Jersey: John Wiley & Sons.
- Collins, Roger. 2008. *Visigothic Spain 409–711*. New Jersey: John Wiley & Sons.

- Crónica Anónima de los Reyes de Taifas*. 1991. Madrid: Ediciones AKAL.
- “Crónica de Alfonso III.” 1985. In *Crónicas asturianas*, edited by Juan Gil Fernández, 114–149 and 151–188. Oviedo: Universidad de Oviedo.
- Fletcher, Richard Alexander. 2004. *Kříž a půlměsíc*. Praha: Mladá fronta.
- Fletcher, Richard Alexander. 1984. *Saint James's Catapult: The Life and Times of Diego Gelmírez of Santiago de Compostela*. Oxford: Clarendon Press.
- García-Sanjuán, Alejandro. 2018. “Rejecting al-Andalus, exalting the Reconquista: historical memory.” *Contemporary Spain, Journal of Medieval Iberian Studies* 10 (1): 127–145.
- Glaber Cluniacensis, Rodulfus. 1853. “Historiarum Sui Temporis Libri Quinque.” In *S. Brunonis, Herbipolensis episcopi, S. Odilonis abbatis Cluniacensis, Bernonis Augustensis abbatis Opera omnia: nunc primum in unum collecta, ad editiones melioris notae ercognita, ordinate disposita, aucta et emendata*, edited by Jacques Paul Migne, 611–698. University of Michigan.
- González Jiménez, Manuel. 2003. “Sobre la ideología de la Reconquista: realidades y tópicos.” In *Memoria, mito y realidad en la historia medieval*, edited by José Ignacio de la Iglesia Duarte, and José-Luis Martín, 151–170. Logroño: Instituto de Estudios Riojanos.
- Guichard, Pierre. 2001. *Al-Andalus frente a la conquista cristiana. Los musulmanes de Valencia (siglos XI–XIII)*. Valencia: Universidad de Valencia.
- Heather, Peter John. 2002. *Gótové*. Praha: NLN – Nakladatelství Lidové noviny.
- Heather, Peter John. 1999. *The Visigoths from the Migration Period to the Seventh Century: An Ethnographic Perspective*. Suffolk: Boydell & Brewer.
- Henriet, Patrick. 2017. “Cluny and Spain before Alfonso VI: remarks and propositions.” *Journal of Medieval Iberian Studies* 9 (2): 206–219.
- Historia Silense*. 1921. Madrid: Centro de Estudios Históricos.
- Hitchcock, Richard. 2016. *Mozarabs in Medieval and Early Modern Spain: Identities and Influences*. New York: Routledge.
- Chaytor, Henry John. 1933. *A History of Aragon and Catalonia*. Londýn: Methuen & co., ltd.
- “Chronicle of 754.” 1997. In *Medieval Iberia*, edited by Constance Olivia Remie, 29–31. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Kaufmann, Hans. 1982. *Maurové a Evropa – cesty arabské vědy a kultury*. Praha: Panorama.
- Keay, Simon James. 1988. *Roman Spain*. Berkeley: University of California Press.
- Kudrna, Jaroslav. 1989. *Materiály k dějinám středověkého Španělska a anglosaské Anglie*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně.
- Lirola Delgado, Pilar. 2011. *Al-Mu'tamid y los Abadies: el esplendor del reino de Sevilla (s. XI)*. Almería: Fundación Ibn Tufayl de Estudios Árabes.
- Machálek, Vít. 2010. “Dialog abrahamovských náboženství v 11.–13. století.” *Nový Orient* 3, 3 (65): 34–36.
- Markus, Robert Austin. 1997. *Gregory the Great and His World*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Melville, Charles, and Ahmad Ubaydli. *Christians and Moors in Spain. Vol 3: Arab sources*. Oxford: Oxford University Press.
- Mendel, Miloš. 1997. *Džihád: islámské koncepce šíření víry*. Brno: Atlantis.
- Merrills, Andrew, and Richard Miles. 2009. *The Vandals*. New Jersey: John Wiley & Sons.
- O'Callaghan, Joseph F. 2013. *Reconquest and Crusade in Medieval Spain*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Ostřanský, Bronislav. 2016. “Islám a nemuslimové: Náboženské menšiny a jejich islámská reflexe.” In *Ve stínu islámu: Menšinová náboženství na Blízkém východě*, edited by Jiří Gebelt, 30–38. Praha: Vyšehrad.
- Píseň o Cidovi = Cantar de mio Cid*. 1994. Praha: Práce.
- Píseň o Rolandovi*. 1986. Praha: Odeon.
- Richardson, John S. 2004. *Hispaniae: Spain and the Development of Roman Imperialism, 218–82 BC*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sánchez-Albornoz, Claudio. 1983. *De la Andalucía islámica a la de hoy*. Madrid: Ediciones Rialp.
- Stillman, Norman Arthur. 1979. *The Jews of Arab Lands*. Philadelphia: Jewish Publication Society.
- Šarochová, Gabriela V. 1994. “Hispanští Židé. Příspěvek k dějinám španělských židovských obcí do roku 1492.” *Historický obzor* 5 (7/8): 150–156.
- Tauer, Felix. 2006. *Svět islámu: Dějiny a kultura*. Praha: Vyšehrad.
- Tyerman, Christopher. 2012. *Svaté války: Dějiny křížových výprav*. Praha: NLN – Nakladatelství Lidové noviny.
- Vala, Tadeáš. 2020. “Convivencia jako přezívající mýtus španělské národní historiografie?” In *Islám a křesťanství. Sborník k počtě prof. Luboše Kropáčka*, edited by Zdeněk Vojtíšek, 57–70. Chomutov: Luboš Marek.
- Valencia Rodríguez, Rafael. 2009. *Las Taifas del siglo XI en Andalucía*. Sevilla: Caja General de Ahorros de Granada.
- Valtrová, Jana. 2011. *Středověká setkání s „jinými“: Modloslužebníci, židé, saraceni a heretici ve středověkých misionářských zprávách o Asii*. Praha: Argo.
- Vincent, Mary, and Robert A. Stradling. 1997. *Svět Španělska a Portugalska*. Praha: Balios.
- Wasserstein, David. 1985. *The Rise and Fall of the Party-kings: Politics and Society in Islamic Spain 1002–1086*. New Jersey: Princeton University Press.
- Watt, W. Montgomery, and Pierre Cachia. 2007. *A History of Islamic Spain*. Piscataway: Transaction Publishers.
- Wheatcroft, Andrew. 2006. *Nevěřící: Střety křesťanstva s islámem v letech 638–2002*. Praha: BB art.